

Мар'яна ЛЕВИЦЬКА

ДЕРЕВО ЯК СИМВОЛ В ОБРАЗОТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Аналізується зображення дерева як символу в живописних і графічних творах Т. Шевченка. Це спроба узагальнення семантики візуального образу «дерева» в контексті міфологічних та фольклорно-поетичних уявлень поета. Об'єктом аналізу були вибрані твори Т. Шевченка, в яких дерево із краєвидного елемента перетворюється у глибокий символ.

Ключові слова: Тарас Шевченко, символ, дерево, образна домінанта.

© М. ЛЕВИЦЬКА, 2014

Поетична та малярська спадщина Т. Шевченка, як складова європейських мистецьких надбань, викликає великий інтерес дослідників найрізноманітніших галузей гуманітарного знання. Із уважним вивченням життєвого та творчого шляху відкриваються невідомі факти біографії, змінюється датування окремих творів, сучасне літературознавство пропонує ґрунтовний, заглиблений до філософсько-екзистенційних основ аналіз поетичних творів, у мистецтвознавстві з'являються нові інтепретації малярської та графічної спадщини Шевченка-художника.

Навіть побіжний огляд бібліографії творчості Шевченка [1; 2; 3; 5; 6; 10; 14; 15] та, особливо, безпосереднє знайомство із його мистецьким доробком засвідчують своєрідність образного мислення Шевченка-поета та вираження певних ідей засобами символічної образності у його живописній творчості. Відхід від тематичного осмислення художніх текстів намітився в дослідженнях Г. Грабовича, Є. Нахліка [3; 10]. Водночас, живопис і графіка Т. Шевченка аналізувалися переважно в контексті видових, тематичних або стилістичних аспектів [15; 21]. Зміна парадигми у вивченні доробку Шевченка-художника спостерігається у працях В. Яцюка, Л. Генералюк, в яких дослідники особливу увагу присвятили аналізу часто повторюваних образів і мотивів у спадщині митця [2; 22].

Органічна закоріненість всього образного ладу Шевченкової поезики, його метафор та алегорій у систему народного міфо-поетичного світогляду доводилася неодноразово. Безперечно, етноцентризм Т. Шевченка має в основі християнську мораль та українську народну етику, водночас митець глибоко засвоював та невимушено інкорпорував до національної парадигми здобутки світової культури [2, с. 144].

Одним з таких образів, що часто виринає у поетичній та малярській творчості митця, є образ дерева (в реалістичному чи то алегоричному трактуванні). Відтак, інтерес до такого архаїчного, змістовно багаторівневого символу світової культури як дерево, втілений у Шевченковій образотворчості, видається цілком обґрунтованим. Про те, що дерево є часто повторюваним мотивом, архетипним елементом поезії Т. Шевченка, згадує Г. Грабович [3, с. 29]. Тут варто нагадати широкий комплекс понять, які втілює цей символ у світовій культурі та українській народній традиції:

- концепція світового дерева, дерева життя (*arbor vitae*); дерево як зв'язуюча ланка між рівнями потойбічного/підземного — земного/білого світу та світу небесного [8, с. 171];

- особливо містичним для древніх людей був зв'язок дерева із вогнем (дерево як «таємнича істота, що народжує і живить вогонь») [4, с. 396];

- дерево як символ циклічності світопорядку, уособлення вмирання і воскресіння [4, с. 397];

- прадавня тотемічна функція дерева, із якою пов'язаний символ «дерева роду», генеалогічного дерева; у зв'язку із християнською традицією — дерево Іесея як зображення родоводу Христа [16, с. 208, 260];

- дерево — як уособлення хреста і відкуплення на ньому гріхів людства Ісусом [12, с. 174];

- у пісенному фольклорі дерево часто стає персоналізованим образом людини;

- у системі календарних обрядів та звичаїв українців із культом дерева пов'язані клечання на Трійцю, зелене дерево на вершечку новозбудованої хати [7, с. 52—53; 229].

Отже, завдяки засвоєному ще у дитинстві досвіду: календарні обряди, невіддільні від повсякденної практики, розмаїття пісень і балад, багатство народної орнаментики тощо, Шевченко у зрілій своїй творчості стає художником, до певної міри унікальним. Цю унікальність Шевченкової образотворчості добре демонструє полотно «Катерина» (1842 р., НМТШ). Своєрідність образно-знакових кодів цього полотна неодноразово інтерпретувалась дослідниками [11, с. 408]. Ця своєрідність полягає в тому, що «...кожну постать, кожну складову композиції автор перетворює на символ — засіб винятковий у тогочасному професійному живопису, але традиційний в українському образотворчому фольклорі» [22, с. 35]. Могутнє дерево (а саме дуб — символ сили і довголіття) не випадкове у композиції цього твору (іл. 1). Адже Шевченко, добре знаючи Біблію, наче переосмислює слова з книги пророка Ісайї: «...бо станете ви як той дуб, що листя всихає йому, і як сад, що не має води» [9, с. 1—30]. Про пошуки графічної і смислової виразності свідчить і рисунковий етюд 1842 р. до цієї картини (іл. 2) [25, с. 71]. В етюді стовбур дерева логічно замикає ближній план, а графічно-виразний рисунок гілля містить кілька емоційно-смислових

Іл. 1. «Катерина», 1842 р., п. о.

акцентів: суха гілка, спрямована на ківер Катеринино кривдника, гілля, що нависає над головою героїні, затінюючи частину її обличчя. Особливий наголос тут має зелена галузка дуба, безжально відламана і кинута на шлях. Вона (за принципом композиційної аналогії) стає перегуком із трагічною долею героїні, яка, порушивши звичаї та моральні приписи свого народу, відірвалася від здорового життєдайного кореня роду і змушена пропасти/загинути, як та відламана гілка. Тобто у Шевченковому полотні «Катерина» відобразився складний, насичений архетипними образами, і емоційно, і раціоналістично переосмислений український світ митця. У цьому світі всі особи, речі

Іл. 2. «Гілка дуба», етюд, рисунок олівцем, 1842

Іл. 3. «Краєвид Києва», рисунок олівцем, 1843

Іл. 4. «Сад Новопетровського укріплення», рисунок олівцем, 1854

Іл. 5. «Мангишлацький сад», сепія, 1852

і події, окрім реального, мають глибоко символічний зміст. У цьому світі дерево із буденного елемента краєвиду волею художника «переростає» у символічну форму (іл. 3) [14, с. 408].

Тонке емоційне відчуття природи, у поєднанні із вродженою здатністю до поетично-алегоричного тлумачення її явищ по-особливому відобразилися у графічних творах Шевченка періоду заслання, в яких мотив краєвиду із деревами зайняв одне із важливих місць. В один із чарівних погожих днів червня 1857 р.

(під час перебування в Новопетровському укріпленні) Шевченко нотує: «Ничего не может быть в жизни слаще, очаровательнее уединения, особенно перед лицом улыбающейся, цветущей красавицы матери Природы. Под ее сладким волшебным обаянием человек невольно погружается сам в себя и **видит Бога на земле**, как говорит поэт...» [18, с. 17]. Світ природи, з її божественним ладом, гармонією, силою і красою у шевченкових краєвидах періоду заслання контрастує із моральним занепадом, виродженням людського суспільства, де вершиною поневолення людини стає принизлива армійська муштра. Особливо пригнічував поета казахський краєвид: «...Пустыня, совершеннейшая пустыня, без всякой растительности, песок да камень... Смотря на эту безжизненность такая тоска одолевает, что сам не знаешь что с собой делать, и если б можно было мне рисовать, то, право, ничего не нарисовал бы: так пусто» [19, с. 259].

І якщо характер світу/середовища, зображеного в поезії Т. Шевченка, часто «не визначається локальними ознаками» [3, с. 72], то в живописі і в графіці присутні різні рівні трактування — від реалістичності документальних замальовок до алегоричної образності краєвидних мотивів. Не випадково одним із улюблених куточків стає для Шевченка т. зв. сад Новопетровського укріплення (властиво, це був звичайний город — кілька грядок з овочами та декілька молодих дерев), зображений на рисунку і на акварелі 1854 р. (іл. 4). Акварель монохромна, вирішена майже як сепія: серед однорідної жовтаво-сірої степової пустки приємним оживляючим контрастом виділяється соковита зелень молодих деревцяг. Художник відтворює не просто улюблений куточок, а переосмислює його як мотив протиставлення мертвого пейзажу (пустка, безнадія, гнітючий відчай незмінності) та схилених під різким поривом вітру дерев (уособлення змін, надії на оновлення, перетворення пустелі і життя в ній). Деревя, схилені вітром, але не зламані, стають уособленням витривалості перед життєвськими незгодами. В цьому непретензійному зображенні видно, наскільки для Шевченка характерне бачення універсального в конкретному.

Особливою глибиною символіко-алегоричного узагальнення позначені такі твори Т. Шевченка як сепія «Мангишлацький сад» (1852 р.) та акварель «Дерева у Ханга-Баба» (1857 р., НМТШ). Зо-

крема, у серії «Мангшлацький сад» у вигляді могутніх дерев-велетів, Т. Шевченка надихає не лише їх життєстверджуюча краса, сила і витривалість, здатність стояти наперекір обставинам, а й велич божественного творіння, якою позначена довколишня природа (іл. 5). Взагалі хаотичне, на перший погляд, нагромадження кам'яних брил, покручених стовбурів, гілок з листям, що заповнюють увесь формат єдиним планом, своєю первозданністю навіває алюзії перших днів створення світу.

Інший образно-емоційний лад має акварель із куточком урочища Ханга-Баба. В одному з листів до Бр. Залеського Шевченко ділиться споминами: «С того времени как мы расстались с тобою, я два раза был на Ханга-Бабе, пересмотрел и переиспал все деревья и веточки, которыми мы с тобой любовались, и, признаюся тебе, друже мой, заплакал. Не было с кем посмотреть на творение руки божией — вот причина слез моих» [20, с. 272].

Урочище Ханга-баба, розташоване трохи віддалік форту, було місцем поховань місцевих жителів-кочовиків. Акварель Шевченка наділена надзвичайною силою емоційного враження і потужним символічним зарядом, завдяки її композиційному вирішенню. Обрана автором низька лінія горизонту робить дерева на першому плані максимально масштабними, монументальними, їх графічно чіткі, експресивні темні силуети різко виділяються на фоні похмурого неба. Елемент контрасту вносить висвітлений пагорб зліва — його врівноважена пірамідальна форма ще більше підкреслює динамічні лінії гілля, похилені, викручені тіла-стовбури. Цікаво, що дослідник творчості Шевченка В. Яцюк, який особисто побував у місцях Шевченкового заслання, стверджував, що художник не переносив фрагмент краєвиду безпосередньо на папір, а на основі кількох мотивів синтезував потрібний йому образ [23, с. 73].

В акварелі «Дерева в Ханга-Баба» Шевченко дуже лаконічними засобами розкриває глибинні теми — життя і смерті, тлінного і вічного; дерево тут стає символом могутньої вітальної сили, і, разом з тим, — безмовним свідком марноти людського життя. Ця акварель Шевченка за глибиною узагальнення та емоційним напруженням може бути зіставлена із творами експресіоністів ХХ ст.¹ [17]. Зви-

чайно, наведені зразки не вичерпують тему дерева як символу в мистецтві Т. Шевченка, а лише окреслюють можливе поле глибшого дослідження. Але навіть на основі цих творів можна переконливо стверджувати, що трансформацію конкретних природних форм у символи автор проводив цілеспрямовано. Шевченко-художник виводить прості й буденні візуальні образи (як от дерева) на рівень символічного універсалізму, виявляючи унікальну здатність до творення складних багаторівневих символів-концептів [2, с. 146].

1. Антонович Д. Шевченко — маляр / Д. Антонович ; вст. сл. А. Кальченка ; післям. Т. Андрущенко. — К. : Україна, 2004. — 272 с.
2. Генералюк Л. Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк. — К. : Наукова думка, 2008. — 544 с.
3. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Т. Шевченка / Г. Грабович. — К. : Критика, 1998. — 206 с.
4. Древо жизни // Мифы народов мира: Энциклопедия : в 2 т. — М. : Советская энциклопедия, 1987. — Т. 1. — С. 396—397.
5. Забужко О. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу / О. Забужко. — К., 1997. — 187 с.
6. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев ; передм. В. Шевчука ; упоряд. Ю. Іванченко. — К. : Мистецтво, 1994. — 352 с.
7. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. — К. : Обереги, 1992. — 424 с.
8. Керлот Х.Э. Словарь символов / Х.Э. Керлот. — [Б. м.] : Relf-book, 1994. — 342 с.
9. Книга пророка Ісайї, 1:30 / Святе письмо Старого і Нового заповіту. — Рим, 1991.
10. Нахлік Є. Доля — Los — Судьба. Шевченко і польські та російські романтики / Є. Нахлік ; НАН України. Львівське відділення інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. — Львів, 2003. — 568 с.
11. Овсійчук В. Класицизм і романтизм в українському мистецтві / В. Овсійчук. — К. : Дніпро, 2001. — 444 с.
12. Овчинников А. Символика християнського искусства / А. Овчинников. — М., 1999. — 396 с.
13. Офорти Тараса Шевченка / упоряд. В. Касян. — К. : Мистецтво, 1964. — 157 с. : іл.
14. Смаль-Стоцький С. Тарас Шевченко. Інтерпретації / С. Смаль-Стоцький. — Черкаси : Брама, 2003. — 376 с.

і рівновагу між краєвидами та творінням людських рук, підкреслює ліричну настроєвість, елегію поетичність краєвидів. — Див. [17, іл. 17, 18, 34, 43].

¹ Тут цікаво порівняти зображення Шевченком природи у серії «Живописна Україна», де автор передає гармонію

15. *Тарахан-Береза Э.П.* Шевченко — поет і художник / Э.П. Тарахан-Береза. — К., 1985. — 359 с.
16. *Холл Дж.* Словарь сюжетов и символов в искусстве / Дж. Холл. — М.: Крон-Пресс, 1996. — 467 с.
17. Шевченко Т. Живопис, графіка / упоряд. Д. Степовик. — К.: Мистецтво, 1986. — 175 с.: іл. — (Альбом).
18. *Шевченко Т.* Щоденник / Тарас Шевченко // Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. — К.: Дніпро, 1985. — Т. 5. — С. 17.
19. *Шевченко Т.* Вибрані листи / Тарас Шевченко // Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. — К.: Дніпро, 1985. — Т. 5. — С. 259 (Лист до А.І. Лизогуба 16 липня 1852 р.).
20. *Шевченко Т.* Вибрані листи / Тарас Шевченко // Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. — К.: Дніпро, 1985. — Т. 5. — С. 272. — (Лист до Бр. Залеського 6 січня 1854 р.).
21. Шевченко Т. Мистецька спадщина (Образотворчий матеріал): в 4 т. / Тарас Шевченко; Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії; Держ. музей Т.Г. Шевченка; відп. ред. В. Касян. — К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1961.
22. *Яцюк В.* Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації / В. Яцюк. — К.: Рада, 2003. — 237 с.
23. *Яцюк В.* Живопис — моя професія. Шевченкознавчі етюди / В. Яцюк. — К.: Радянський письменник, 1989. — 301 с.
24. *Яцюк В.* Віч-на-віч із Шевченком: іконографія 1838—1861 років / В. Яцюк. — К.: Балтія Друк, 2004. — 112 с.: іл.
25. *Яцюк В.* «Катерина» відома і невідома / В. Яцюк // Живопис — моя професія. Шевченкознавчі етюди. — К., 1989. — С. 8—37.

Maryana Lewytska

A TREE AS SYMBOL OF T. SHEVCHENKO'S FINE ARTISTRY

The article has brought analytical study as for the image of tree being polysemantic symbol in T. Shevchenko's painting. Various semiotic levels of mythological and folklore significance dependent on painter's conceptions have been considered in comparison of poetic and fine-artistic creations; especial selection of works depicting transformation of landscape tree into deep symbolic figure has been presented.

Keywords: Taras Shevchenko, symbol, tree, figurative dominant.

Мар'яна Левицька

ДЕРЕВО КАК СИМВОЛИЧЕСКИЙ ОБРАЗ В ПОЭЗИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Статья посвящена анализу изображений дерева как символа в живописных и графических произведениях Т. Шевченка. В статье сделана попытка обобщения семантики визуального образа «дерева» в контексте мифологических и фольклорно-поэтических представлений автора. Объектом анализа были избраны произведения Т. Шевченка, в которых дерево из элемента пейзажа превращается в глубокий символ.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, символ, дерево, доминирующий образ.